



भारतीय सार्वजनिक उपक्रम आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार

डॉ. बाळासाहेब निर्मळ

साहाय्यक प्राध्यापक व विभागप्रमुख, लोकप्रशासन विभाग, देवगिरी महाविद्यालय औरंगाबाद,

प्रस्तावना

1990 च्या दशकापासून आर्थिक उदारिकरणाच्या आंतरराष्ट्रीय धोरणाशी भारताने आपली बांधिलकी मान्य केली आहे. याला तत्कालीन परस्थिती मोठ्या प्रमाणात कारणीभूत आहे. भारत सरकारने स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर विकास साध्य करण्यासाठी मिश्र अर्थव्यवस्था आणि नियोजनाचा स्वीकार केला. पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून सार्वजनिक उपक्रमांच्या विकासाला गती प्राप्त झाली. या विकास प्रक्रियामध्ये सार्वजनिक उपक्रमांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली². परंतु 90 च्या दशकात आर्थिक क्षेत्रात निर्माण झालेली अस्थिरता दूर करण्यासाठी भारत सरकारने 1991 च्या औद्योगिक धोरणामध्ये जगभरात होत असलेल्या बदलानुसार (खाजगीकरण, उदारिकरण, जागतिकीकरण) आपल्या धोरणात बदल केला. यामध्ये एकाधिकार क्षेत्रातील सार्वजनिक क्षेत्राची संख्या कमी करणे, तोट्यात चालणारे उपक्रम बंद करणे, व्यवस्थापकीय



तत्वाचा स्वीकार करणे, निर्गुतवणूक धोरण स्वीकारणे, लाइसन कोटा परमिट राजची समाप्ती करणे, MOU प्रणालीचा स्वीकार इत्यादी विविध धोरणांची अंमलबजावणी सार्वजनिक क्षेत्रात केली जात आहे. 1990 च्या पुर्वी भारतीय सार्वजनिक उपक्रमावर सरकारचे अनिर्बंध वर्चस्व पाहायला मिळते. उपक्रमांची स्थापना, भांडवलाची गुंतवणुक, उत्पादन, तंत्रज्ञान, उपक्रमांचा कार्यविस्तार, कार्यक्षेत्र आणि मनुष्यबळ या बाबीमध्ये सरकारची भूमिका अधिक असल्याने सरकारने 90 पर्यंत या क्षेत्रात मत्तेदारी स्वरूपाची भूमिका घेवून कार्य केले. त्यामुळे भारतीय सार्वजनिक उपक्रमांना स्पर्धा, गुणवत्ता

आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेमधील चढउतार इ. पासून सार्वजनिक क्षेत्र दुर होते. परंतु 1991 नंतर या धोरणात बदल झाला असून भारत सरकारने जवळपास सर्व सार्वजनिक क्षेत्र खाजगी क्षेत्रासाठी खुले केले असून सार्वजनिक उपक्रमांना देखील भांडवलाची उभारणी, स्वायत्तता देण्यास सुरुवात केली आहे. त्यामुळे आज काही क्षेत्रातील सार्वजनिक उपक्रमांनी आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेमध्ये प्रवेश केला असून हे उपक्रम आपले उत्पादन आज आंतरराष्ट्रीय पातळीवर गुणवत्ता आणि सेवा याच्या निकषावर टिकून राहून विविध देशातील बाजारपेठेमध्ये आपले वर्चस्व गाजवत आहेत⁵. त्यामुळे भारताचा

आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये वाटा वाढवून सार्वजनिक उपक्रम देशाला मोठ्या प्रमाणात परकीय चलन प्राप्त करून देत आहेत.

परदेशी तंत्रज्ञान, उपक्रमांच्या आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विकास आणि धोरण आखताना व्यावसायिक तत्वाचा स्वीकार आणि अधिक स्वायत्तता देण्यास सुरुवात केली आहे. त्यामुळे आज काही क्षेत्रातील सार्वजनिक उपक्रमांनी आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेमध्ये प्रवेश केला असून हे उपक्रम आपले उत्पादन आज आंतरराष्ट्रीय पातळीवर गुणवत्ता आणि सेवा याच्या निकषावर टिकून राहून विविध देशातील बाजारपेठेमध्ये आपले वर्चस्व गाजवत आहेत⁵. त्यामुळे भारताचा आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये वाटा वाढवून सार्वजनिक उपक्रम देशाला मोठ्या प्रमाणात परकीय चलन प्राप्त करून देत आहेत.

तक्ता क्रं. 1.1

Gross Foreign Exchange Earnings of Select CPSEs (more than `1000 crores)

S. No.	CPSE	2013-14	2012-13	2011-12
01	Mangalore Refinery & Petrochemicals Ltd.	33952.38	32179.85	23418.32
02	Indian Oil Corporation Ltd.	21608.13	18558.61	19828.74
03	Bharat Petroleum Corpn. Ltd.	19122.06	18455.61	19315.61
04	Bharat Heavy Electricals Ltd.	8777.74	12356.59	14419.15
05	Oil & Natural Gas Corporation Ltd.	7488.99	7472.33	6315.27
06	Shipping Corporation Of India Ltd.	4301.7	4258.94	0
07	Hindustan Petroleum Corpn. Ltd.	4231.03	6416.82	7782.48
08	M M T C Ltd.	3920.66	3000.67	2069.92
09	National Aluminum Company Ltd.	3617.2	3377.5	2557.78
10	P E C Ltd.	2553	3027.11	1075.99
11	Ircon International Ltd.	2184.76	1996.79	1862.44
12	State Trading Corpn. Of India	1780.96	1573.12	303.46
13	Airports Authority Of India Ltd.	1554.62	1375.77	1319.51
14	Steel Authority Of India Ltd.	1497.01	1158.23	1230.1
15	Air India Charters Ltd.	1330.65	1090.22	1151.81

Source- Public Enterprises Survey 2013 -14.

भारतीय सार्वजनिक उपक्रम उत्पादन आणि सेवांच्या माध्यमातून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रभाव पाडत असल्याने आज जगात भारतीय उत्पादन आणि सेवांना मोठी मागणी वाढत आहे. त्यांचा भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर प्रभाव पडत असून हे उपक्रम भारताला परकीय चलन मिळून देण्यात महत्वाची भूमिका बजावत आहेत. वित्तीय वर्ष 2013-14 मध्ये एकूण कार्यरत उपक्रमापैकी 147 उपक्रम हे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कार्य करत आहेत. हे उपक्रम परकीय चलन प्राप्त करणे आणि परकीय चलन खर्च करणारे उपक्रम आहेत. त्यापैकी 30 उपक्रम हे फक्त परकीय चलन प्राप्त करणारे होते. त्यामध्ये ज्या उपक्रमांनी 1000 करोड रुपयापेक्षा जास्त परकीय चलन प्राप्त केले आहे अशा प्रमुख 15 सार्वजनिक उपक्रमांची माहिती तक्ता क्रं. 1.1. दिली आहे.

तक्ता क्रं. 1.1. चे विश्लेषण केले असता असे दिसून येते की या 15 उपक्रमापैकी 05 उपक्रम यामध्ये एअर इंडिया चार्टर लि. एअरपोर्ट ऑथॉरिटी ऑफ इंडिया, भारतहैवी इलेक्ट्रीकल्स लि., इरकॉन इंटरनॅशनल लि. आणि नॅशनल ऑल्यमिनियम कंपनी हे उपक्रम निव्वळ विदेशी चलन प्राप्त करणारे होते. 2011-12 मध्ये या सार्वजनिक उपक्रमांनी 1, 27,880 कोटी रुपयाचे परकीय चलन प्राप्त केले त्यामध्ये वाढ होवून 2012-13 मध्ये या उपक्रमांनी 1,39,228 कोटी रुपयाचे परकीय चलन मिळवले. 2013-14 मध्ये उत्पादित माल आणि सेवांच्या माध्यमातून 122719 कोटी रुपयाचे परकीय चलन मिळवले होते परंतु 2012-13 च्या तुलनेत 2013-14 मध्ये 11.86% घट झाली आहे. यामागे प्रमुख कारण म्हणजे परकीय चलन प्राप्त करणारे प्रमुख उपक्रमांमध्ये भारत हैवी इलेक्ट्रीकल लि., हिंदुस्थान पेट्रोलियम कॉर्पोरेशन आणि पी.ई.सी.लि.या प्रमुख उपक्रमांचा 2012-13 च्या तुलनेत 2013-14 मध्ये अनुक्रमे 28.96%, 34.06%, 15.66% घट झाली आहे. त्यामूळे या प्रमुख कंपन्यांचा परकीय चलन प्राप्तीपेक्षा परकीय चलन अधिक खर्च झाले आहे.

भारतीय सार्वजनिक उपक्रम परकीय चलन मिळविण्याच्या विविध स्त्रोतांचा विचार करता त्यामध्ये प्रामुख्याने सार्वजनिक उपक्रमांचे उत्पादन आणि व्यापार विषयक वस्तुची निर्यात, रॉयल्टी, जानकारी, व्यावसायिक आणि परामर्श शुल्क, व्याज आणि लाभांश आणि इतर साधनांच्या माध्यमातून हे उपक्रम परकीय चलन प्राप्त करतात.⁸ त्याचा आढावा तक्ता क्रं. 4.24. घेतला आहे.

तक्ता क्र. 1.2

Foreign Exchange Earnings sources (in crore)						
Sr.N	Items	2009-10	2010-11	2011-12	2012-13	2013-14
1.	Export of Goods on Fob basis	75026.54	85747.54	110728.22	113610.51	112204.17
2.	Royalty, know-how, professional and consultancy fee.	1309.21	1462.01	1524.38	1597.05	1976.76
3.	Interest and Dividend	145.35	189.80	243.93	302.57	92.92
4.	Other Income	7742.73	9604.83	15383.61	23717.92	8407.97
5.	Grand Total	84224.04	97004.18	127880.14	139228.05	122681.82

Source - public enterprises survey 2013 -14.

तक्ता क्र. 1.2. चे विश्लेषण केले असता असे दिसून येते की, 2011-12 मध्ये केंद्रीय सार्वजनिक उपक्रमांनी 127880.14 कोटी रुपयांचे परकीय चलन मिळविले त्यामध्ये एफओबीच्या आधारावर उत्पादनाची निर्यात करून 110728.22 कोटी परकीय चलन मिळविले असून ते एकूण प्राप्त परकीय चलनाच्या 86.59% आहे. तर रॉयल्टी, सल्लागार, व्यावसायिक आणि परामर्ष शुल्काच्या माध्यमातून मिळणाऱ्या परकीय चलनाचे प्रमाण 12.3% होते. यामध्ये वाढ होवून 2013-14 मध्ये एकूण सार्वजनिक उपक्रमांनी 122681.82 कोटी इतके परकीय चलन मिळविले. त्यामध्ये निर्यातीमधून मिळणाऱ्या चलनाचा वाटा 91.4%, रायल्टी, जानकारी, व्यावसायिक आणि परामर्ष शुल्क 1.61% व्याज आणि लाभांश 0.08% तर इतर साधनामध्ये 6.85% वाटा होता. यावरून असे दिसून येते की सार्वजनिक उपक्रमांचे परकीय चलन प्राप्त करण्यांचा प्रमुख स्रोत उत्पादनाची निर्यात असून यामध्ये 2011-12 च्या तुलनेत 2013-14 मध्ये 4.87% वाढ झाली असून रायल्टी, जानकारी, व्यावसायिक आणि परामर्ष शुल्कात 2011-12 च्या तुलनेत 2013-14 मध्ये 0.42% वाढ तर व्याज आणि लाभांश मध्ये 0.11% आणि इतर साधनामध्ये 5.18% ची घट झाली आहे. सार्वजनिक उपक्रमांनी मिळविलेल्या परकीय चलन खर्च करण्याचे प्रमाण देखील वाढले आहे. 2013-14 मध्ये 1000 कोटी पेक्षा अधिक परकीय चलन खर्च करणाऱ्या उपक्रमांची माहिती तक्ता क्र.1.3. दिली आहे.

तक्ता क्र. 1.3

Gross Foreign Exchange Expenditure (In crores)				
S. No.	CPSE	2013-14	2012-13	2011-12
01	Mangalore refinery & petrochemicals ltd.	65677.54	56137.41	47805.88
02	Hindustan Petroleum Corpn. Ltd.	58499.29	112477.66	101312.57
03	Chennai Petroleum Corporation Ltd.	42228.86	3849.68	35919.9
04	Oil & Natural Gas Corporation Ltd.	38384.44	37630.93	40169.86
05	M M T C Ltd.	16268.82	20334.56	60993.97
06	Steel Authority Of India Ltd.	16056.08	15088.32	17887.37
07	Hindustan Aeronautics Ltd.	12401.2	8839.53	5803.34
08	State Trading Corpn. Of India Ltd	12393.8	16339.93	18235.42
09	Gail (India) Ltd.	9229.22	4695.29	6423.6
10	Bharat Heavy Electricals Ltd.	6928.08	7184.92	10021.32
11	Power Grid Corporation Of India Ltd.	5334.22	1955.8	2366.38
12	P E C Ltd.	4953.17	6580.64	7549.74
13	Shipping Corporation Of India Ltd.	4570.06	4332.53	4258.09
14	Rashtriya Ispat Nigam Ltd.	4027.51	4262.26	5569.86
15	एनटीपीसी लिमिटेड.	3443.37	1768.55	1481.97

16	M S T C Ltd.	3145.	6612.91	1427.48
17	Mazagon Dock Ltd.	2610.45	2267.53	1750.88
18	Handicrafts & Handloom Exports Corp. Of India Ltd.	2340.63	3866.4	12107.96
19	Ircon International Ltd.	1202.95	1166.04	1440.13

Source - Public Enterprises Survey-2013-14.

तक्ता क्रं.1.3. चे विश्लेषण केले असता असे दिसून येते की 1000 कोटी पेक्षा अधिक परकीय चलन खर्च करणाऱ्या प्रमुख 15 उपक्रमांपैकी 2012-13 या वित्तीय वर्षाच्या तुलनेत अधिक वाढ झाली आहे. यामध्ये इंडियन ऑयल कॉर्पोरेशन लि. 18.15%, भारत पेट्रोलियम कार्पोरेशन लि. 1.17% चेन्नई पेट्रोलियम कार्पोरेशन 996.94 % गेल इंडिया 96.56%, पावर ग्रिड कार्पोरेशन ऑफ इंडिया लि. 172.74% वाढ झाली आहे. 2012-13 च्या तुलनेत 2013-14 मध्ये हिंदुस्थान पेट्रोलियम कार्पोरेशन लि. 47.99%, एम.एम.टी.सी. लि. 19.99%, स्टेट ट्रेडिंग कार्पोरेशन ऑफ इंडिया लि. 24.15%, पी.ई.सी. लि. 24.73%, एम.एस.टी.सी. लि. 52.43% भारतीय हस्तशिल्प आणि हस्तकला निर्यात निगम लि. 39.46% यात घट झाली आहे. परंतु तेल आणि विपणन क्षेत्रातील कंपण्यांच्या परकीय चलन खर्चात वाढ झाली आहे. हे परकीय चलन विविध स्रोतांच्या माध्यमातून खर्च केले जाते. परकीय चलन खर्च करण्यांचे स्रोत आणि खर्च याचा आढावा तक्ता क्रं. 1.4 मध्ये घेतला आहे.

तक्ता क्रं. 1.4

Foreign Exchange Expenditure sources In crores						
	Particulars	2009-10	2010-11	2011-12	2012-13	2013-14
A	imports					
	Raw material & croud oil	339408.88	408738.12	495564.55	447100.84	536971.75
	Stores, Spares & Components	10782.11	15908.26	12816.65	12829.94	13873.07
	Capital goods	21678.01	29377.34	96637.74	58012.13	29986.56
	Sub Total	371869.00	454023.72	605018.94	517942.91	580831.38
B	Ependiture on account of:					
	Royalty and Consultancy Fee	12301.24	11824.03	23222.39	21808.05	20907.44
	Interest Payment	1788.98	2019.08	3056.87	4491.36	4159.52
	Others	38247.62	54709.92	102239.58	102979.59	40176.37
	Sub Total (B)	52337.82	68553.03	128523.43	129279.11	65243.33
	Grand Total (a+b)	424206.82	522576.75	733542.37	647222.02	646074.71

Source - public enterprises survey - 2013 -14.

तक्ता क्रं.1.4 चे विश्लेषण केले असता असे दिसून येते की 2009-10 मध्ये सार्वजनिक उपक्रमांनी निर्यातीच्या माध्यमातून मिळविलेल्या परकीय चलन खर्चाचे मध्ये एकूण 424206.82 कोटी खर्च केले. त्यामध्ये अयातावरील खर्च एकूण खर्चातील 87.66% असून त्यामध्ये कच्चा माल/तेल 91.27%, Stores, Spares & Components 2.89%, भांडवली वस्तु चे प्रमाण 5.82% होते. तर Expenditure on account of मधील खर्च एकूण खर्चच्या 12.33% असून इतर घटकामध्ये रॉयल्टी आणि कन्सल्टन्सी फी 23.50% Interest Payment 3.41% Others 73.07% यामध्ये वाढ होवून 2013-14 मध्ये परकीय चलन सार्वजनिक उपक्रमांनी 646074.71 कोटी खर्च केले. त्यामध्ये अयातावरील खर्च एकूण खर्चातील 89.90% असून त्यामध्ये कच्चा माल/ कूड 92.44%, Stores, Spares & Components 2.38%, भांडवली वस्तु चे प्रमाण 5.16% होते. तर खर्च खात्यामधील मधील खर्च एकूण खर्चच्या 10.09% असून इतर घटकामध्ये रॉयल्टी आणि कन्सल्टन्सी फी 32.04% व्याज 6.37% इतर 61.57% इतका आहे. यावरून असे दिसून येते की भारतीय सार्वजनिक उपक्रम आंतरराष्ट्रीय बाजार व्यवस्थेमध्ये

अत्यंत चांगली कामगिरी करत असून निर्यातीच्या माध्यमातून परकीय चलन मिळवून देशाच्या अर्थव्यवस्थेला गती देण्यांचा प्रयत्न केला असला तरी या उपक्रमांच्या परकीय चलन खर्च करण्यामध्ये सतत वाढ होत आहे. यात सर्वाधिक परकीय चलन खर्च आयातीवर होत आहे. 2009-10 च्या तुलनेत 2013-14 मध्ये 56.19% खर्च वाढला असून यामध्ये सर्वाधिक खर्च कच्चा माल/ कूड होत असून 2009-10 च्या तुलनेत 2013-14 मध्ये 58.20% वाढ झाली असून खर्च खात्याचा चा विचार करता यामध्ये वाढ होत असून 2009-10 च्या तुलनेत 2013-14 मध्ये 24.65% वाढ झाली असून यामध्ये सर्वाधिक खर्च रॉयल्टी आणि कन्सल्टन्सी फी होत असून यामध्ये होणारी वाढ 2009-10 च्या तुलनेत 2013-14 मध्ये 69.96% वाढ झाली आहे. भारतीय सार्वजनिक उपक्रम आंतरराष्ट्रीय बाजारव्यवस्थेमध्ये अत्यंत चांगली कामगिरी करत असून निर्यातीच्या माध्यमातून परकीय चलन मिळवून देशाच्या अर्थव्यवस्थेला गती देण्यांचा प्रयत्न केला असला तरी या उपक्रमांच्या परकीय चलन खर्च करण्यामध्ये सतत वाढ होत आहे.

संदर्भग्रंथ:-

- 1) कटारिया सुरेन्द्र (2007), आर्थिक नीती एवं प्रशासन, मलिक एण्ड कम्पनी जयपूर, पृष्ठ. क्रं.251
- 2) पाटील ज. फा., ताम्हणकर पी. जे.(1980), विकास व नियोजनाचे अर्थशास्त्र, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन विजयानगर पुणे, पे. 115.
- 3) दत्त एवं सुन्दरम (2012), भारतीय अर्थव्यवस्था, एस.चन्द एण्ड कम्पनी लि.नई दिल्ली, पृ.क्रं. 16.
- 4) माथुर बी. एल. (2007) 'आर्थिक नीति एवं प्रशासन', आर बीएसए पब्लिशर्स, जयपूर,.
- 5) Mathur B. P. (1999), Public Enterprises management, Macmillan Business Book. p. 264,265
- 6) देसाई स. श्री. मु., भालेराव निर्मल) 1998 (भारतातील औद्योगिक अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन पुणे., पृष्ठ क्रं.179,180.
- 7) Public Enterprises Survey(2013-14), Report of Public Enterprises, Ministry of Public Enterprises, Vol.1, New Delhi,
- 8) Public Enterprises Survey(2013-14), Report of Public Enterprises, Ministry of Public Enterprises, Vol.1, New Delhi,



डॉ. बाळासाहेब निर्मळ

साहाय्यक प्राध्यापक व विभागप्रमुख, लोकप्रशासन विभाग, देवगिरी महाविद्यालय औरंगाबाद .